

Ferencz Gábor
ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Antal Attila, habil. egyetemi docens

DOI: <https://doi.org/10.55052/themis.2025.1.147>

Az essexi iskola: Ernesto Laclau diskurzuselmélete **(*The Essex School: Ernesto Laclau's Discourse Theory*)**

Absztrakt

Ernesto Laclau, a posztmarxizmus kiemelkedő alakja jelentős hatást gyakorolt a hegémóniaelmélet, a politikai diskurzus, a társadalmi identitás és a populizmus kutatására. A tanulmány Laclau politikaelméletének és az essexi iskola néven ismert diskurzuselméleti irányzatnak alapjait mutatja be. Laclau munkájának alapfogalmai, mint a diskurzus, a hegémónia és a társadalmi antagonizmus, a posztmarxista politikaelmélet eltávolodását jelzik a klasszikus marxizmus determinizmusától és esszencializmusától. A hegémóniaelmélet posztstrukturalista újrafogalmazása nagymértékben támaszkodik Jacques Lacan pszichoanalitikus elképzeléseire, amelyek új fogalmakkal gazdagítják a társadalmi és politikai realitások elemzésének diszkurzív megközelítését.

Kulcsszavak: diskurzus, hegémónia, posztstrukturalizmus, posztmarxizmus, radikális demokrácia

Abstract

Ernesto Laclau, a prominent figure in post-Marxism, has made a significant impact on research in hegemony theory, political discourse, social identities, and populism. This article explores the foundations of Laclau's political theory and the discourse theory movement known as the Essex School. Key concepts in Laclau's work, such as discourse, hegemony, and social antagonism, signify a departure of post-Marxist political theory from the determinism and essentialism of classic Marxism. Influenced by post-structuralism, Laclau's reformulation of hegemony theory draws heavily on the psychoanalytic ideas of Jacques Lacan, which enrich the discursive approach to analyzing social and political realities with new concepts.

Keywords: *discourse, hegemony, post-structuralism, post-Marxism, radical democracy*

1. Bevezetés

Ernesto Laclau, a posztmarxizmus egyik megalkotójának és legjelentősebb képviselőjének életműve rendkívül nagy hatást gyakorolt a hegemoniaelmélet és a politikai diskurzusok, a társadalmi identitások, illetve a populizmus területén zajló kutatásokra. Írásom Laclau politikaelméleti munkásságát, illetve az essexi iskola néven is ismert diskurzuselméleti irányzat alapjait mutatja be. A pályáiv áttekintését segítőként, a bevezetőben röviden ismertetem a szerző életrajzi adatait, főbb műveinek témáját és kulcsfogalmait.

Laclau (1935–2014) Argentínában született, egyetemi tanulmányait a Buenos Aires-i Egyetemen kezdte, ahol történelmet hallgatott. Ebben az időszakban több baloldali hallgatói mozgalomban is részt vett, 1958 óta tagja volt az Argentin Szocialista Pártnak (*Partido Socialista Argention, PSA*), majd abból kiválva a Nemzeti Baloldal Szocialista Pártjának (*Partido Socialista de la Izquierda Nacional, PSIN*) vezetőségében vállalt szerepet.¹ Laclau számára a peronizmus tapasztalata, a társadalmi csoportok széles körét átfogó politikai szövetség létrehozása, nemcsak a marxista osztályelmélet későbbi kritikáját alapozta meg, hanem a populizmuselméletet is. 1969-től az Egyesült Királyságban folytatta a tanulmányait. Tudományos fokozatát az Essexi Egyetemen szerezte meg, ahol a politikaelmélet professzoraként létrehozta azt a tudományos központot² (*Centre for Ideology and Discourse Analysis*, jelenlegi vezetői David Howarth és Jason Glynos), amelynek nyitott kutatási programja a társadalmi valóság diszkurzív természetét kutatja.

1977-ben jelent meg könyv formájában Laclau négy korai írása, amelyekben főként Gramsci, Althusser és Poulantzas nyomdokain a politika és az ideológia szerepét vizsgálta a kapitalista társadalmi viszonyok fenntartásában, valamint ebben a kötetben kapott helyet a populizmusról szóló tanulmánya is.³ Chantal Mouffe-fal közösen írt, 1985-ben megjelent *Hegemony and Socialist Strategy* című könyvében számot vetett az osztályharcra épülő marxista elmélet válságával, lefektette a nyelvfilozófiai, a posztstrukturális és a posztmodern filozófiai nézeteket ötvöző

¹ Stavrakakis és Galanopoulos 2018.

² Szabó 2022. 411.

³ Laclau 1977.

posztmarxizmus elméleti alapjait, illetve kiemelte azokat a szempontokat, amelyek mentén a radikális demokrácia kibontakozhat.⁴ A mű elemzi a hegemonia fogalmának genealógiáját, leszámol a Gramscinál és más marxistáknál továbbra is meglévő gazdasági redukcionizmussal, az osztályharc ortodoxiájával és a proletariátus kitüntetett történelmi szerepével.⁵ Az esszencialista gondolkodásmód helyébe a szerzők a társadalmi viszonyok diszkurzív konstrukcióját, illetve a politika valóságalkító szerepét állítják, amihez a diskurzus foucault-i megközelítésén és Althusser szubjektumfelfogásán keresztül jutnak el, továbbá felhasználják a késői Wittgenstein nyelvfilozófiáját, Lacan csomópont-fogalmát (*point de capiton*) és Derrida dekonstrukciós eljárását.⁶

A mű korszakalkotó jellegét kiemeli, hogy a marxista tradíció képviselői részéről számos elismerő kritikát és annál több félreértelmezésen alapuló támadást kapott, amelyekre a szerzőpáros Laclau *New Reflections on the Revolution of our Time* című könyvében válaszolt (*Post-Marxism without apologies*).⁷ Ez a munka radikálisabb eltávolodást jelent a marxista keretektől, egyúttal újabb lépés Jacques Lacan pszichoanalitikus elmélete felé, aminek hatása a szlovén filozófussal, Slavoj Žižekkel folytatott eszmecseréje a következő évtizedben még inkább elmélyült. Az antagonizmus eddigi elgondolásával párhuzamosan ekkor jelenik meg a kizökkenés (*dislocation*) fogalma, ami a jelölés határaitra helyezi a hangsúlyt.⁸ Ezen az úton haladva a kilencvenes évek közepétől Laclau írásai az identitáspolitikával, a multikulturalizmussal és a derridai univerzális/partikuláris logikájával foglalkoznak.⁹ Az *Emancipation(s)* című tanulmánygyűjteményben megjelent írása az üres jelölő politikai cselekvést orientáló szerepéről pedig a hegemoniaelmélet számára kínál új perspektívát.

A kétezres évek legfontosabb munkáinak tárgya ismét a populizmus, melynek elméleti csúcspontja *A populista ész* című könyv, amelyben Laclau elméleti rendszerének teljes tárházát felvonultatja egy konkrét politikai jelenség értelmezéséhez.¹⁰ A végeredmény nemcsak egy terebélyesedő kutatási terület legkifinomultabb teoretikus megalapozása, hanem általa élesebb képet kap az olvasó arról a radikális demokráciafelfogásról, amely sokkal inkább Mouffe munkáiban a kapott hangsúlyt. A populizmus körüli viták kiéleződése azonban végül a Žižekkel való kapcsolat végleges

⁴ Kiss 2018. 63.

⁵ Laclau és Mouffe 2001.

⁶ Åkerström 2003. 49.

⁷ Laclau 1990.

⁸ Glynnos és Stavrakakis 2004. 205-206.

⁹ Laclau 1996, Stavrakakis és Galanopoulos 2018.

¹⁰ Laclau 2011.

megromlásához vezetett. Laclau utolsó könyve 2014-ben jelent meg *The Rhetorical Foundations of Society* címmel, ami a halála előtti két évtized tanulmányait tartalmazza.¹¹

Az életmű áttekintése után a következőkben felvázolom a kulcsfogalmak értelmezéséhez adalékul szolgáló társadalom- és elmélettörténeti háttér. A tanulmány harmadik és negyedik részében főként Laclau és Mouffe alapművére, illetve az azt követő két kötetre támaszkodva bemutatom a diskurzuselmélet alapfogalmait és a hegemonia diszkurzív megközelítését. Az ötödik rész a radikális demokrácia és a populizmus kérdésével foglalkozik. Végezetül kiemelem Laclau munkájának politikatudományi jelentőségét.

2. Társadalom- és elmélettörténeti háttér

A második világháborút követően az ipari kapitalizmus termelékenységének köszönhetően nagyjából két és fél évtizedes gazdasági növekedés következett, ami számos szociológiai elmélet szerint alapvetően meghatározta a társadalmi és a politikai folyamatok alakulását.¹² Az átlagos bérszínvonal emelkedése mellett csökkentek a jövedelmi egyenlőtlenségek, a szolgáltató szektor bővülésével pedig szélesedett a társadalmi szerkezet közbülső tartománya, amivel párhuzamosan egyre elmosódottabbá váltak az „osztálykontúrok”. Mindez érzékeny ponton érintette azokat a marxista elméleteket, amelyek középpontjában a tőkeviszony és a munkamegosztásban betöltött pozíció alapján definiált osztályfogalom, illetve az osztályharc állt. Ha ugyanis a struktúrát mozgóató erők fejlődése következtében nem következik be a proletariátus elnyomóródása, az osztálylét gazdasági dimenziója önmagában nem állja meg a helyét a kizsákmányolás, illetve a társadalmi-politikai emancipáció elméletében.

A hetvenes évek elejére lezárult a gazdaság expanzióján alapuló kapitalista fejlődési szakasz. Az ekkortájt jelentkező mozgalmak, illetve gazdasági válságok újabb kihívásokat jelentettek a marxista elméletek számára. Az új társadalmi mozgalmak alig emlékeztettek a munkásosztály szerveződéseire, a középpontjukban az *identitáskeresés* és olyan témák álltak, mint a környezetvédelem, a háborúellenesség vagy a szexualitás.¹³ A gazdasági válságok nyomán az állam szerepvállalásáról szóló viták pedig cáfolták az *ideológia* kimúlásáról szóló nézeteket. Ezeknek a folyamatoknak

¹¹ Laclau 2014.

¹² Berger 1992, Dahrendorf 1994, Touraine 1977.

¹³ Habermas 2011.

a reflexiója magától értetődően hatott a (poszt)marxista teoretikusok útkeresésére is.

Miután a társadalmi osztályok „objektív alapjait” nem lehetett tovább pusztán gazdasági eredetű kategóriákkal alátámasztani, a kollektív cselekvés korábban alárendelt vonatkozásai kerültek előtérbe. Gramsci, a frankfurti iskola és Lukács György korai munkáiból következik az állítás, mely szerint a kapitalista rendszer kialakítja a fenntartásához szükséges tudatformákat és szükségleteket, így az ideológia a rendszerfenntartó minta átadásának és egyúttal a tudati elnyomásnak az eszköze, melyet a saját jogán kell vizsgálni.

A marxizmusba a strukturalizmus révén életet lehelő megközelítések – a társadalomelemzés alapkategóriáit megtartva – a rendszer működését lehetővé tevő mechanizmusok objektív leírását kívánták adni a késői kapitalizmus viszonyai között. A strukturalizmus arra az ötvenes években született, francia eredetű szellemi áramlatra vonatkozik, amely a társadalom működését meghatározó mögöttes struktúrákat, szabályrendszereket vizsgálja.¹⁴ A formalista modellek archetípusa a Saussure-i nyelvészet, amely a jelölő és jelölt egységéből álló jelet állította középpontba, amit *Claude Lévi-Strauss* adaptált a társadalmi és kulturális jelentések magyarázatához.¹⁵ A strukturalista marxizmus egyik legjelentősebb képviselője, *Nicos Poulantzas* szerint a termelés viszonyai nem csupán gazdasági, hanem politikai és ideológiai relációk is, amelyek nem a termelési viszonyok egyszerű következményei, hanem mindezek kölcsönös függőségi kapcsolatban állnak egymással.¹⁶ *Louis Althusser* elméletében az így létrejövő uralmi struktúra ideológiája hozza létre a szubjektumot, amely a társadalmi gyakorlatokon keresztül részt vesz a rendszer újratermelésében.¹⁷

Althusserrel szemben viszont a posztstrukturalizmushoz köthető gondolkodók (pl. Derrida, Foucault) tagadták, hogy lenne olyan alap, amely meghatározná a felszíni struktúrát, azaz a marxi felépítményt. A posztmarxizmus képviselői az ideológia kapitalista rendszer stabilizálásában betöltött szerepének vizsgálatát alapvető feladatuknak tekintik, amivel nemcsak a marxizmus ideológiakritikáját fogalmazzák meg, hanem a „posztmodern kapitalizmus ideológiaelméletét” is.¹⁸ A totalitás összedrótózott filozófiai megalapozása helyett azonban a gondolkodás és a

¹⁴ Olay és Ullmann 2011. 319-328.

¹⁵ Saussure 1969.

¹⁶ Felek 1998. 109-111.

¹⁷ Olay és Ullmann 2011. 365-372., Howarth 2000. 16-34.

¹⁸ Kiss 2018. 23, 31-60.

tudás, a tudattalan, a dekonstrukció, a diskurzusok és a kapitalizmus kulturális logikája irányába fordítják a figyelmet.

A nyelvi szimbólumok valóságkonstruáló szerepének felismerésével megnyílik az út a diskurzusok, a társadalmi antagonizmusok és a hegemoniára törekvő gyakorlatok elemzése előtt, amelyek Laclau elméleti törekvéseit keretezik.¹⁹ Az általa kidolgozott diskurzuselmélet a társadalmi konstrukcionizmus tudományfilozófiai belátásaira épül, melyet Jørgensen és Phillips a következőképp foglal össze:²⁰

- *Kritika az adottként kezelt tudással szemben:* a valóság fogalmak által férhető hozzá számunkra, ami a világról való tudásunk diszkurzív természetére világít rá.
- *Történelmi és kulturális specifikusság:* a világ megértése és reprezentációja történetileg és kulturálisan beágyazott, ami nem jelent eleve meghatározottságot, épp ellenkezőleg. A fundacionalizmus- és esszencializmus-ellenes megközelítés feltételezi a *kontingenciát*, amely a jelentések radikális rögzítetlenségére és időbeni változására utal, illetve tagadja, hogy a társadalmi folyamatok külső feltételek eredményei volnának, vagy hogy az egyének rögzített jellemzőkkel rendelkeznének.
- *Kapcsolat a tudás és a társadalmi folyamatok között:* a világ megértése, a tudás társas folyamatok által, interakciókban formálódik.
- *Kapcsolat a tudás és a társadalmi cselekvés között:* adott világnézet keretein belül egy-egy cselekvés természetesnek hat, míg más elképzelhetetlen. Eltérő világmagyarázatok, eltérő társadalmi cselekvéshez vezetnek, éppen ezért a tudás és az igazság társadalmi konstrukciója társadalmi következményekkel jár.

3. Laclau diskurzuselméletének alapkategóriái

Howarth szerint Laclau munkásságában nagyjából három elméleti irányt különíthetünk el, amelyben a kiindulópontot a főként Gramsci és Althusser munkáinak értelmezésén és kiterjesztésén alapuló *marxista ideológia- és politikaelmélet* jelenti.²¹ Az életmű posztmarxista vonulata szakít a marxizmus determinizmusával és esszencializmusával, ezekkel szemben a posztstrukturális filozófia (Derrida, Foucault) segítségével alkotja meg a

¹⁹ Torfing 1999. 81-131.

²⁰ Jørgensen és Phillips. 2002. 4-6.

²¹ Howarth 2015. 1., lásd még: Torfing 2004. 149.

hegemónia-elméletét. Végül pedig ezt a megközelítést fejleszti tovább a *dekonstrukció*, illetve a *pszichoanalízis* (Freud, Lacan) révén. Az alábbiakban e megközelítés mentén mutatom be a diskurzuselmélet alapjait.

Általánosságban a marxista társadalomelmélet a társadalmi és a tudati folyamatokat a termelőerők és a termelési viszonyok közötti dinamikára vezeti vissza, ahol a gazdasági alap a meghatározó. Az ideológia egyik értelme szerint a tőkésosztály gondolatai uralkodóak, egy másik jelentésárnyalat viszont arra helyezi a hangsúlyt, hogy a társadalom tagjai előtt a létezésük materiális viszonyai lényegében rejtettek, ezért a tudatuk illúziókra épül. Korábban utaltunk rá, hogy a 20. század első harmadától jelentkező neomarxista irányzatok már kikezdték a politikai és ideológiai jelenségek járulékos mivoltát valló ortodoxiát, így kerültek ezek a kérdések a kutatásaik középpontjába. Gramsci a hamis tudat fogalmán alapuló ideológiafelfogás helyett organikus megközelítést ajánlott, amely szerint az uralkodó osztályok a világmagyarázataik révén nyerik el az alávetettek beleegyezését, ami a hegemónia megszerzésért folytatott küzdelmekre (pozícióharc) irányította a figyelmet.²² Ez már önmagában rendkívüli elméleti eltolódást jelentett, azonban csak a posztstrukturalizmus adott olyan lökést a kritikának, amely radikális elszakadást jelent a marxista esszencializmustól a politikai folyamat önállósága felé.

Bár a hegemónia fogalmának előtérbe kerülését Laclau és Mouffe alapvetően fontos fejleménynek tartották, a baloldali stratégia, a kollektív cselekvés erőinek megszervezése még mindig a gazdasági meghatározottságú, osztályérdeken alapuló „történelmi blokkokra” épült, ami ellentmondásossá tette Gramsci megközelítését, hiszen amennyiben továbbra is az alap dominál a felépítmény felett, úgy a hegemónia fogalma által nyert mozgástér egy csapásra összesűkül.²³ Szerintük a társadalmi formációk és a köztük lévő ellentétek nem vezethetők vissza semmilyen alapelvre, ami meghatározná a társadalom szerkezetét, továbbá ezek a viszonyok az osztályharcon kívül számos más formát ölthetnek. A kontingencia és a nyitottság viszont komoly próbatétel a társadalomelmélet számára, mivel éppen erre az esetlegességre kellene alapozni a társadalom leírását.

Laclau egyik korábbi írása szerint „*nem létezik »társadalom«, amely egységes és értelmezhető volna*”²⁴, ugyanakkor ahhoz, hogy beszéljünk róla, szükség van valamilyen *társadalomképre*. Vagyis a társadalmi minden

²² Howarth 2000. 88-92.

²³ Laclau és Mouffe 2001. 75-78.

²⁴ Laclau 1990 [1983]. 90.

pozitív leírása valamiképp rögzíti, azaz *hegemonizálja* az egyébként széttartó, folyamatosan változó és ellentmondásos jelenségek fogalmilag megragadhatatlan tömkelegét. Minden ilyen leírás ugyan részleges és be nem fejezett lesz, de csak ezáltal lehetséges a társadalom *diszkurzív* megalapozása.

A diszkurzivitás elve megkérdőjelezi a pozitivista és esszencialista tudományfelfogást, ami függetleníteni akarja a valóság leírását az egyéni megismeréstől.²⁵ A szóban forgó értelmező tevékenység azonban nem jelenthet semleges szemlélődést, sem az „objektív világ” visszatükröződését, hanem aktivitást feltételez az értelmező részéről.²⁶ A diskurzus és a társadalom Laclau elméletében egymást konstituálják: a diskurzus társadalmi értelmezési forma és viszont, a társadalmi valóság diszkurzív valóság.

Mielőtt rátérnénk a diskurzus fogalmára, utalnunk kell Saussure jelelméletére. A diskurzuselmélet feltételezi, hogy a valóság jelenségei (tárgyak, cselekvések vagy cselekvő nélküli történések) *jelentéssel* rendelkeznek, amelyek a diskurzus részeként, annak belső viszonylatrendszerében jönnek létre. A jelentést hordozó *nyelvi jel* egy jelölési folyamat során nyer értelmet, méghozzá a más jelektől való különbözősége révén.²⁷ Fontos aláhúzni, hogy a jel és a jelölt között nincs semmiféle szükségszerű kapcsolat. Amint azt eddig is hangsúlyoztuk, a diskurzusban létrejött identitás a lehetőségek tárából lett kiválasztva, vagyis a jelentés nemcsak *relacionális*, hanem *kontingens* is.²⁸ Vagyis a strukturalisták számára a nyelv haláshálóhoz hasonlít, amelynek csomói (a különböző jelek) azáltal nyerik el a jelentésüket, hogy egymáshoz képest hol helyezkednek el a hálón.²⁹ A posztstrukturalisták ehhez még azt is hozzáteszik, hogy a jelentést nem lehet egyszer és mindenkorra rögzíteni, mivel a használat során a jel újabb és újabb viszonylatokba kerül más jelekkel, így a jelentése módosulhat. Ahogy a nyelvet használjuk, abban egyaránt megfigyelhetők az értelem megváltoztatására, valamint annak rögzítésre irányuló kísérletek – ezekre a folyamatokra kíváncsi a diskurzuselemzés.

Laclau és Mouffe meghatározása tartalmazza azokat a kulcsfogalmakat, amelyekre szükségünk van a diszkurzív gyakorlatok megértéséhez. *„Artikulációnak nevezünk minden olyan gyakorlatot, amely kapcsolatot hoz létre elemek között úgy, hogy azok identitása az artikulációs gyakorlat*

²⁵ Szabó 2022. 412.

²⁶ Szabó 2016. 105-117.

²⁷ Saussure 1967. 91-95.

²⁸ Howarth és Stavrakakis 2000. 2-4, Torfing 2004. 150.

²⁹ Jørgensen és Phillips 2002. 25.

*eredményeként módosul. Az artikulációs gyakorlatból eredő strukturált totalitást nevezzük diskurzusnak. Amennyiben a differenciális pozíciók egy diskurzuson belül artikulálódnak, momentumoknak nevezzük őket. Ezzel ellentétben elemnek hívunk minden olyan különbséget, amely nem diszkurzíve artikulált.*³⁰

Ennél a pontnál tisztáznunk kell az artikuláció és a diskurzus, illetve a diszkurzivitás fogalmának különbségét. Az artikuláció olyan gyakorlatra vonatkozik, amely kapcsolatokat, azaz különbségeket és hasonlóságokat hoz létre az elemek között, a diskurzus pedig ezeknek a gyakorlatoknak az eredménye, amelyben az elemző a különbségek rendezett mintázatát fedezheti fel.³¹ A diskurzusok társadalmi viszonyok és gyakorlatok konkrét rendszerei, amelyek kontingens és történelmi konstrukciók, és mint ilyenek mindig a kizárás/belefoglalás logikájának függvényei, tehát alapvetően politikai természetűek.³² Miközben a diszkurzivitás arra utal, hogy az identitások (tárgyak, szubjektumok, cselekvések stb.) szükségképp egymáshoz viszonyítva nyernek értelmet, ezek a kapcsolatok nem feltétlenül rendelkeznek a diskurzus rendszerszerű jellegével, hanem lebegők lehetnek.³³ Ezzel szemben a diskurzus *„a diszkurzivitás mezejének uralására, a különbségek áramlásának megfékezésére, egy központ felépítésére irányuló kísérletként jön létre”*.³⁴ A társadalmi valóság diszkurzív jellege természetesen nem jelenti az anyagi valóság tagadását, csupán azt, hogy a valóság egyetlen jelensége sem készen kapott számunkra, hanem diskurzusok által nyer értelmet.

Jørgensen és Phillips metaforájánál maradva, ahogyan a halász kifeszíti a hálóját az öböl egy szakaszában, hogy összeterelje a halakat, hasonlóképp a diskurzus egy adott területen (totalitás) megpróbálja rögzíteni a jelentést.³⁵ Például az orvosi diskurzusban „a test”, „a betegség” és „a kezelés” meghatározott módon kerül viszonyba egymással. A testet részekre bontják, melyeket külön kell kezelni (fertőzött, ép stb.), a betegség okait pedig azonosítják, amelyre a kezelés irányul. A kezelés elfogadható módjait pedig az orvostudományi diskurzus (dinamikus) rendszere határozza meg. Az artikuláció létrehozza a diskurzus elemi egységeiből (szókészletéből) álló hálózatot, miközben a maga képére formálja az elemeket. A diskurzuson belül az elemek jelentésmódosuláson mennek át, majd elfoglalják a saját pozíciójukat, így momentumokká válnak (amelyek a metafora szerint a háló csomói). Ugyanakkor, ha mindez

³⁰ Laclau és Mouffe 2001. 91.

³¹ Åkerstrøm 2003. 50.

³² Howarth 2000. 8-9.

³³ Åkerstrøm 2003. 50-51.

³⁴ Laclau és Mouffe 2001. 98-99.

³⁵ Jørgensen és Phillips 2002. 26.

csak a jelek közötti alkalmi viszony volna, úgy a diskurzus már az elején elhalna, hiszen mindent újra és újra kellene kezdeni. A diskurzusok részleges rögzülésére kínál megoldást Laclau és Mouffe számára a *csomópontok (nodal points)* bevezetése. A csomópontok Lacantól átvett fogalma olyan kiemelkedő jelölőkre (referenciapontokra) vonatkozik, amelyek körül a többi jelölő elrendeződik és ebből az összekapcsolódásból nyeri az identitását. A politikai diskurzusokban ilyen kikristályosodási pontnak tekinthetők a „demokrácia”, vagy „a nép” fogalmai, melyek nemcsak egy adott időpontban, hanem retroaktív, azaz visszaható módon is rögzíthetik a momentumokat (gondoljunk csak „a nemzet” fogalmára).³⁶

Mint azt hangsúlyoztuk, a diskurzusok totalitásként jönnek létre, amelyek rögzítik a jelek kapcsolódását. Ugyanakkor az is lényeges, hogy ez a folyamat kontingens, vagyis a lehetőségek egy részének kizárásával megy végbe. A szerzőpáros a diskurzus által kizárt lehetőségeket a *diszkurzivitás mezejének (field of discursivity)* nevezi, amely a jelentéstöbblet számára fenntartott terület.³⁷ Egy elem, amelynek a jelentése még nem rögzült, potenciális többértelműsége révén a diskurzus részévé válhat. A fogalom azt is jelzi, hogy a kiválasztás/kizárás aktusán alapuló határkijelölés megengedi, hogy a választás egy későbbi időpontban újra lehetséges legyen, s ezzel a diskurzus elrendeződése átalakuljon.

Laclau későbbi munkáiban fontos szerepet kapnak a csomópontok különös eseteiként jellemezhető lebegő jelölők (*floating signifiers*), illetve üres jelölők (*empty signifiers*). Mindkettő azokra a jelekre vonatkozik, amelyek tartalmukban meglehetősen homályosak, jóformán üresek, különbségük abban áll, hogy a *lebegő jelölők* jelentésének meghatározásáért több artikulációs kísérlet is küzd egymással. Az *üres jelölő*, egy jelölt nélküli jelölő, amely egyenértékűségi viszonyt teremt a különbségek között. Arra szolgál, hogy egyfajta közös nevezőként megjelenítsen egy hiányzó teljességet. Ilyen például Hobbes-nál a természeti állapottal szembeállított „rend”, amelynek „*nincs tartalma, mivel a rend csak olyan különböző formákban létezik, amelyekben épp megvalósul, azonban a radikális rendetlenség állapotában a »rend« van jelen, mert ez hiányzik; és így ez lesz az üres jelölő, mert ez a hiány jelölője*”.³⁸ Az üres jelölők olyan „lehetetlen” fogalmakat is képesek reprezentálni mint a társadalom, ezért óriási közösségképző erejük révén a hegemoniatörekvések középpontjában állnak.³⁹

³⁶ Torfing 1999. 99.

³⁷ Jørgensen és Phillips 2002. 26-27.

³⁸ Laclau 1996. 44.

³⁹ Howarth 2015. 10-12.

4. A hegemonia diszkurzív elmélete

A totalitást megjelenítő diskurzus mindig *hatalmi gyakorlat*, mivel a hegemoniára törekvő artikuláció tétje a társadalmi teret meghatározó diszkurzív formáció létrehozása, amely elrendezi és (részlegesen) rögzíti a lebegő elemeket. A Hobbes-i példa jól mutatja az üres jelölő szerepét a diskurzus átmeneti rögzítésében. A természeti állapotot jelentő „rendetlenség” közepette hiány formájában van jelen a rend iránti vágy, ezért „a rend” válik üres jelölővé, amihez jelentések széles köre hozzákapcsolódhat (pl. az állam, a törvényesség, a béke, az emberi természet, az önzés). Laclaunál a *hegemoniára* törekvő politikai erők artikulációja határozza meg, miből lesz üres jelölő, amely a társadalmi gyakorlatok széles körét orientálja. Mindez működhethet defenzív módon, a hatalomnak alávetettek hozzájárulásának manipulációjával, vagy offenzív módon, a hegemon projekt expanziója által.⁴⁰ Az eddigiek alapján egyértelmű, hogy a diskurzusok áramában konstruálódó társadalmi létrejöttében meghatározó a politikai logika.

Laclau és Mouffe a saussure-i szemiotika nyomán megkülönbözteti az *egyenértékűség* és a *különbség logikáját*. Míg az előbbi azáltal teremt egyenértékűséget a különböző identitások között ($a = b = c$), hogy kijelöl egy negatív pólust (d), amely mindezek tagadására épül ($d = - [a, b, c]$), az utóbbi a jelentések lineáris kombinálásával egyre összetettebbé teszi a diskurzust.⁴¹ Miközben „*az ekvivalencia logikája a politikai tér leegyszerűsítésének, a különbség logikája a bővülésének és növekvő összetettségének logikája.*”⁴² Bár e két logika ellenkező irányban működik, folyamatosan keresztezik egymást, mivel egy adott szempontból való azonosság nem zárja ki a különbséget egy másik aspektusból. Az egyenértékűség logikája azzal, hogy létrehoz egy középpontot, részlegesen rögzíti a jelentéseket, ugyanakkor ki is élezi az ellentéteket.

A diskurzus – bármennyire is próbálják intézményesíteni – kontingens, ami akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az aktuális történéseket már nem képes a jelentések hálójával felfogni.⁴³ Ha a hegemon diskurzus nem képes asszimilálni az új elemeket, az artikuláció *kizökken (dislocation)*, amely során láthatóvá válik a diszkurzív struktúrák kontingenciája.⁴⁴ Mindez

⁴⁰ Howarth és Stavrakakis 2000. 4, 8-9., Torfing 1999. 101, 109-112.

⁴¹ Howarth 2000. 106-107.

⁴² Laclau és Mouffe 2001. 117.

⁴³ Laclau 1990. 39-41.

⁴⁴ Howarth és Stavrakakis 2000. 13.

nagyobb teret enged az új diskurzusok artikulálásának, ami által a válságban lévő identitások újrarendeződhetnek.

Visszaulva az ötvenes évektől kezdődő társadalmi átalakulásra, ahogy az ortodox marxizmus tételeivel kapcsolatban egyre több kétség merült fel, úgy került válságba az egész gondolatrendszer. Amíg az újbaloldal artikulációjában a kapitalizmuskritika egyes momentumai továbbra is működőképesek (pl. kizsákmányolás, elidegenedés), más axiómákat (mint pl. a gazdasági determinizmus vagy a forradalomelmélet) az új megközelítések váltották fel, amelyek nagyobb sikerrel hoznak létre egy hiányzó teljességet.

A diskurzus határkijelölése együtt jár a társadalmi *antagonizmusok* konstruálásával, ami egyfelől egységesebbé teszi és stabilizálja a diskurzust, másrésztől megakadályozza annak lezárását.⁴⁵ (1) A diskurzus által létrejövő antagonisztikus identitások a kizárás/befoglalás aktusa révén keletkeznek azáltal, hogy a hegemon artikuláció kizár bizonyos identitásokat és értelmezéseket. Antagonizmus akkor keletkezik, amikor az alárendelt pozícióját elnyomásként éli meg.⁴⁶ Az antagonizmusok nem vezethetők vissza valamilyen külső, strukturális ellentmondásra, mivel konstruáltak, éppen ezért kontingensek is. Laclau és Mouffe művében ez a negativitás jelöli a diskurzus határát, ami a diskurzus szempontjából konstitutív. (2) A másik oldalról viszont ez a radikális kizárás lesz a kizökkenés forrása, ami felforgathatja a diskurzust. Žižek hívja fel rá a figyelmet, hogy a határ kijelölése, amin túl ott van a Másik, amely „megakadályoz abban, hogy teljes mértékben magam legyek”⁴⁷ nem más, mint a lacani Valós megjelenése a diskurzuselméletben. Röviden, a Másikra (bevándorlókra, szabotőrökre, más nemzetekre stb.) kivetített negativitás „a társadalom lehetetlenségének” a traumája.⁴⁸ Annak, hogy a társadalom egységéről, „a nemzeti összetartozásról” és egyébről szóló diskurzusok sohasem lehetnek teljesek és véglegesek. Žižek arra mutat rá, hogy a társadalmi-szimbolikus mező azért jöhet létre, hogy ezt az űrt elfedje, így a lehetetlen identitás szükségszerű konstrukciókra van utalva.

Az antagonizmusok alapvetőek a *társadalmi identitások* szempontjából, ami Laclau elméletében nyilvánvalóan nem a gazdasági struktúra és a társadalmi nagycsoportok által determinált önazonosságot jelent.⁴⁹ Laclau és Mouffe Althusser nyomán bevezeti a *szubjektumpozíció* fogalmát, ami az egyén ideológiai gyakorlatoknak való alávetettségét, vagyis diszkurzív

⁴⁵ Torfing 2004. 150., Torfing 1999. 120.

⁴⁶ Kiss 2018. 85.

⁴⁷ Laclau és Mouffe, 2001: 111.

⁴⁸ Žižek 1990. 253-254, lásd még: Biglieri és Perelló 2011. 51-56.

⁴⁹ Howarth és Stavrakakis 2000. 12-14.

struktúrákban való elhelyezkedését, többszörös társadalmi identitásának egyes aspektusait jelöli úgy, mint etnikum, nem, társadalmi helyzet, vallás és így tovább. Az althusseri koncepciótól való eltávolodás jegyében ettől megkülönbözteti a *politikai szubjektumot*, amelyben a cselekvés kerül középpontba. Mindez *identifikációként* értelmezhető, amely során az egyén egy artikuláció mellett leteszi a voksát, s ezzel egyszerre alakítja a struktúrát és a saját önazonosságát. A politikai alternatívák közötti döntést a rend újabb és újabb kizökkenései teszik sürgetővé, mivel ezek feszültséget keltő hiányt hoznak létre, amin az alany csak úgy tud úrrá lenni, ha azonosul egy „teljes identitást” ígérő hegemonikus törekvéssel.⁵⁰ Laclau a későbbi munkáiban a *jouissance* (ami szűkebb értelemben ’élvezetként’ fordítható) lacani fogalmának részleges beemeléseére éppen az identifikáció által tesz kísérletet, ugyanis affektív kötelék nélkül semmilyen azonosulás nem képzelhető el.⁵¹

Jørgensen és Phillips nyomán a következőképp összegezhetjük a politikai diskurzuselmélet identitás-felfogását:⁵²

- A szubjektum *hasadtsága*: az én/Másik szembeállításból egyik oldalt sem lehet eltüntetni, mert az egyik a másik által nyer értelmet.
- A szubjektum diszkurzív *reprezentáció* által tesz szert identitásra.
- Az identitás egy diszkurzív struktúrán belül lévő pozícióval való *identifikáció*.
- Az identitás diszkurzív módon, *egyenértékűségi láncokon* keresztül jön létre, ahol a jelek kiválasztása és összekapcsolása más láncolatokkal szemben történik, amelyek meghatározzák, milyen és milyen nem a szubjektum.
- Az identitás mindig *relacionálisan* szerveződik: a szubjektum mindig valamilyen, mivel szembe van állítva valami nem olyannal.
- Az identitás, akárcsak a diskurzusok, *változékony*.
- A szubjektum *fragmentált* vagy *központ nélküli*: a különböző diskurzusokban való érintettsége nyomán több különböző identitással rendelkezik.
- A szubjektum *túldeterminált*: mindig lehetőség van arra, hogy az alany az egyes helyzetekben eltérően azonosuljon. Ezért egy adott identitás *kontingens*, vagyis lehetséges, de nem szükségszerű.

A hegemoniára törekvő politikai projekt közös platformot teremt a heterogén társadalmi szereplők számára azzal, hogy a társadalmin belül kijelöl egy határvonalat, így a számtalan antagonizmus dichotómiává

⁵⁰ Torfing 2004. 151.

⁵¹ Glynos és Stavrakakis 2004. 212, Stavrakakis és Galanopoulos 2018.

⁵² Jørgensen és Phillips 2002. 43.

egyszerűsödik. Bár a projekt célja a csomópontok létrehozása és stabilizálása, fontos megjegyezni, hogy teljes mértékben egy diskurzus sem képes tökéletes hegemoniát kialakítani a diszkurzivitás mezeje felett. A diskurzusok eltérő hegemoniateremtő képességét Laclau a *politikai mítosz* és az imaginárius megkülönböztetésével hozza be az elméletbe.⁵³ A mítoszok hatékonysága azáltal nyilvánul meg, hogy „új objektivitást” hoznak létre azzal, hogy újra artikulálják a kizökkent elemeket, így az objektivitás nem más, mint kikristályosodott mítosz. Az olyan kifejezések, mint az „ország” vagy a „nép” objektív tartalom megnevezésével egy adott totalitást igyekeznek körülhatárolni, ami ettől még teljességgel elképzelt marad. Az „ország érdekében” hivatkozás lebegő/üres jelölőként szolgál, amelyre mindazonáltal szükség van ahhoz, hogy létrejöjjön a cselekvések közös horizontja.⁵⁴ Amikor egy mítosz sikeresen semlegesíti a kizökkent valóságot, egyúttal magába foglalja a különböző társadalmi igények sokaságát, *imagináriusként* jelenik meg. Amikor a „felvilágosodásról” vagy a „haladásról” beszélnek egy adott diskurzusban, ezek szinte megkérdőjelezhetetlen érvényű fogalmakká lépnek elő.⁵⁵

A társadalom mint az identitások rendszere mindig csak részlegesen rögzült. Ezt a konstruált totalitást korábbi hegemon diszkurzív gyakorlatok hozzák létre, amelyek időközben intézményesültek, leülepedtek és a jelenben a magától értetődőség passzív erejével rendelkeznek. A diszkurzív-társadalmi rend kontingens mivoltából viszont az is következik, hogy az egykor kizárt lehetőségek újra-artikulálhatók, ami által a rögzíteni kívánt társadalmi átcsúszik a politikaiba és az ideiglenesen rögzült identitások képlékennyé válnak a hegemoniaküzdelem szereplői számára. Ez a képlékenység nyilvánvalóan nem végtelen, hiszen történelmi és kulturális kontextusba ágyazott, ami befolyásolja a hegemoniatörekvések során alkalmazható eszköztár eredményességét. Laclau számára a legtisztább formában a populizmus kínálja azt a terepet, ahol a politika logikája kihívhatja az intézményesítő logikát és rávilágít a fennálló rend megváltoztathatóságára.

5. A radikális demokrácia és a populizmus

A radikális demokrácia emancipatorikus programja Laclau és Mouffe művében a posztmarxizmus belátásain alapul. A válságban lévő baloldalnak

⁵³ Laclau 1990. 60-72, lásd még: Torfing 1999. 115.

⁵⁴ Jørgensen és Phillips 2002. 39.

⁵⁵ Howarth és Stavrakakis 2000. 15.

először is át kell gondolnia a politika helyét egy olyan modell ellenében, amelynek a célja „a politika vége”, ahol a konfliktusokat felváltja „a liberális konszenzus” alternatívánélkülisége.⁵⁶ A szerzők arra mutatnak rá, hogy „a politika, mint a társadalmi viszonyok megteremtésének, újratermelésének és átalakításának gyakorlata nem helyezhető el a társadalmi meghatározott szintjén, mivel a politika problémája a társadalmi intézményesülésnek, vagyis a társadalmi viszonyok meghatározásának és artikulációjának problémája egy olyan mezőben, ahol az antagonizmusok keresztezik egymást.”⁵⁷ A politikai problémájának semmibevétele a demokráciát üresíti ki. Ezért téziséük szerint a demokratikus diskurzus teszi lehetővé a különböző típusú egyenlőtlenségek elleni küzdelmet, amelynek mozgósításához a szabadság és egyenlőség elveinek kontingens mivoltából kell kiindulni.

A hatvanas évek mozgalmi a nemek, az etnikai és más társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségek újraartikulálásával a nyilvános és a magán közötti választóvonalat politizálták át a nagyobb szabadság elérése érdekében. A reagani és thatcheri felfogásban azonban „a szabadság” üres jelölője immár „a magántulajdon” és „a szabadpiac” rögzítését szolgálta „az állami beavatkozással” és „az újraelosztással” szemben. Az antagonizmusoknak ez a többértelműsége arra világít rá, hogy a hegemon gyakorlatok és az ellentétes identitások nem eleve adóttak, hanem az artikuláció folyamatában formálódnak. *„A konzervatív reakció tehát egyértelműen hegemon jellegű. A politikai diskurzus fogalmainak mélyreható átalakítására és egy új »valóságdefiníció« megalkotására törekszik, amely az »egyéni szabadság« védelmének leple alatt legitimálná az egyenlőtlenségeket és helyreállítaná azokat a hierarchikus viszonyokat, amelyeket az előző évtizedek küzdelmei leromboltak.”*⁵⁸

A baloldal feladatát nem a liberális-demokratikus ideológiáról való lemondásban látják, hanem annak a radikális és plurális demokrácia irányában történő elmélyítésében.⁵⁹ Ennek a demokráciának azonban absztrakt elvi kinyilatkoztatások (Rawls), illetve a procedurális, konfliktusokat elkendőző állami-jogi gépezet megalkotása helyett, a hegemoniáért folyó küzdelem végső meghatározhatatlanságát kell tudatosítania. Tehát le kell mondania az állam, a gazdaság előtérbe helyezéséről és az osztályharc, mint a legfontosabb antagonizmus mítoszáról, helyettük ki kell alakulniuk a politikai küzdelem autonóm szféráinak. Ezeken a területeken (pl. a rasszizmus vagy a szexizmus elleni

⁵⁶ Mouffe 1993, lásd még: Horváth 2023. 23-45 és Kiss és Kerékgyártó 2019. 173-190.

⁵⁷ Laclau és Mouffe 2001. 137.

⁵⁸ Laclau és Mouffe 2001. 159.

⁵⁹ Laclau és Mouffe 2001. 160-163.

küzdelemben) elsősorban a különbség logikája érvényesül. Laclau és Mouffe is felismeri annak a veszélyét, hogy ezáltal a részküzdelmek nem tudnak egymáshoz kapcsolódni. Amennyiben azonban valamelyik szűkebb antagonizmus nemcsak az azt alkotó dichotomizált térben jön létre, hanem a társadalmi sokféleség terén is, akkor a külső elemek hegemonizálása az egyenértékűség logikája mentén egy új, az egyenlőség elvén alapuló konstrukciót is megszilárdíthat. Ekkor nem egyik vagy másik antagonizmus alárendelődéséről van szó, hanem arról, hogy „*mindegyik egy egyedi és oszthatatlan küzdelem egyenértékű szimbólumává vált.*”⁶⁰ Mivel Claude Lefort szerint a demokratikus társadalomban a hatalom helye üres, nincs olyan középpont, amely az egységet megtestesíthetné, ezért időről-időre létre kell hozni azt, ha máshogyan nem is, szimbolikus formában. Laclau és Mouffe a képviselőt a demokrácia egyetlen lehetséges formájának tartja, amely a hegemonikus gyakorlatok révén jön létre.

Laclau a kétezres években a *populizmusban* látja meg azt az erőt, amely a különbözőségekből megformálja a társadalmi változást demokratikus irányba terelni képes közös nevezőt. Már a korai tanulmányában is vitatja, hogy a populizmus valamilyen osztályérdek kifejeződése lenne, ehelyett a hatalmi blokk hegemon diskurzusának válságához kapcsolja a megjelenését.⁶¹ Mint ahogy a diskurzuselméletből következik, ez a válság nem objektív esemény következménye, hanem ekkor a hegemon diskurzus már nem képes rögzíteni a lebegő jelölőket, illetve semlegesíteni az általa kizárt elemeket. Ekkor a mitikus egység felhasad (reliteralizálódik), az általa teremtett objektivitás érvényét veszti, ahogyan a társadalmi identitások is lebegővé válnak, úgy válik egyre szükségesebbé az új struktúrák megalkotása az identifikációhoz.⁶² Ez a kizökkenés lehetőséget teremt a populisták projekt számára az ellenhegemon artikulációhoz, amely révén a „válságérzet” fokozódik. Laclau a társadalmi *igény* kategóriájából indul ki, amelyek azon az alapon kezdenek összeállni, hogy kielégíthetetlenek.⁶³ Ha a köztük lévő egyenértékűségi kapcsolatok elég erősek, az igények egyedi mivolta háttérbe szorul és az egyenértékűségi lánc a társadalmi-diszkurzív mező *belső határvonalává* válik. Ezeket a követeléseket egy üres jelölő, a *népi szubjektum* (aminek lehet „a nép”, „a nemzet” vagy a sárga mellény a szimbóluma) reprezentálja, ami rendkívül fontos az egység megszilárdításához. Legalább ilyen lényeges az ellenoldal, a hatalom szimbolikus felmutatása, amely képtelen a népi követelések kielégítésére. A diszkurzív tér ekkor két részre szakad: az egyiken a

⁶⁰ Laclau és Mouffe 2001. 166.

⁶¹ Laclau 1977. 175.

⁶² Laclau 1990. 60-72.

⁶³ Laclau 2019. 55-63.

hatalom illegitim birtokosa, „az *elit*” található, a másikon pedig az alávetett helyzetű „a *nép*”, amely egy új totalitást jelenít meg, így lesz a *plebs*-ből *démosz*.⁶⁴

A populizmus performatív logikája tehát nem eleve adott kategóriákból indul ki, hanem ezek az artikuláció következtében jönnek létre. Laclau tehát a populizmus ontológiai dimenzióját ragadja meg, amely független az egyes populista gyakorlatok tartalmi (ontikus) elemeitől, ugyanakkor mindegyiknek ez adja a formáját. A *heterogenitás* koncepciójával Lacan újabb alapvető koncepcióját igyekszik a populizmuselmélet révén integrálni. A közösség heterogenitása miatt a társadalmi viszony lehetetlen, ezért a kapcsolódás csakis az érzelmi kötelék által lehetséges.⁶⁵ Ehhez szükség van egy tárgyra (ami lehet egy személy vagy egy eszme), amelyhez az egyének *affektív befektetés* (tárgymegszállás) útján kapcsolódhatnak, így közvetett módon az egymás közötti szolidaritás kötelékei is kialakulhatnak.⁶⁶

6. Összefoglalás

Laclau életművének legabsztraktabb szintjén a társadalmi rend és a változás folyamata áll a középpontban, amelyek dinamikáját a társadalmi valóság konstruktív természetéből fakadó jelenségek adják, nem pedig a nyelvi réteg mögötti „aranyfedezetet” feltételező objektívvé keményített struktúrák. Ebben a politikaelméletben a politika világa nem elkülönült, saját mechanizmusai és szükségszerűségei alapján működő alrendszer, hanem a társadalmiság lehetőség-feltételeit konstituáló ciklikus oda-vissza mozgás a részleges rögzítettség és a jelentések szabadon lebegő áramlása között. Ahogy a tanulmányban nyomon követhettük, Laclau életművének kulcsfogalmai – mint a diskurzus, a hegemonia és a társadalmi antagonizmus – hozzájárultak ahhoz, hogy a posztmarxista politikaelmélet elszakadjon a marxizmus determinizmusától és esszencializmusától. A hegemoniaelmélet posztstrukturalista ihletettségű újrafogalmazása során Laclau egyre nagyobb mértékben merített Jacques Lacan pszichoanalitikus elméletéből, ami által új koncepciókkal (pl. csomópontok, kikökenés, heterogenitás) gazdagította a társadalmi és politikai valóság diszkurzív megközelítésű vizsgálatát.

Jóllehet a diskurzuselmélet számos forrást sűrít magába, terminológiája koherens, jól felépített és rengeteg heurisztikus lehetőséget tartogat a

⁶⁴ Laclau 2011. 112-120.

⁶⁵ Biglieri és Perelló 2011. 56-61.

⁶⁶ Stavrakakis és Galanopoulos, 2018.

társadalomtudományi kutatások számára. Laclau elképzelése szerint a diskurzuselméletre épülő elemzés nyitott kutatási programot jelent, amiből utak vezetnek a hasonló teoretikus gyökerekből táplálkozó megközelítésekhez.⁶⁷ Az essexi iskolával kapcsolatban az egyik leggyakoribb vád, miszerint túlságosan absztrakt, ezért az általa kidolgozott fogalmak nem orientálják megfelelően az empirikus kutatásokat, ma már semmiképp sem állja meg a helyét.⁶⁸ Az elmúlt évtizedekben hatalmas mennyiségű kutatás zajlott a diskurzuselmélet megközelítésében a társadalmi és politikai jelenségek valamennyi területén. Mindemellett a korábban felrőtt módszertani hiányosságot is számos munka enyhítette, ami azonban nem jelenti az ilyen kiindulópontú elemzések dogmatikussá válását.⁶⁹ Ellenkezőleg, a diskurzuselmélet négy évtized alatt éretté vált arra, hogy a társadalmi valóság konstruált mivoltának kritikai és multidiszciplináris szempontú vizsgálatához nyújtson átfogó és rugalmas elméleti-módszertani keretet.

Felhasznált irodalom

Åkerstrøm, Andersen (2003). *Discursive analytical strategies. Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. Bristol, Policy Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1t898nd>

Berger, Peter M. (1992): *A kapitalista forradalom*. Budapest, Gondolat.

Biglieri, Paula–Gloria Perello (2011): The Names of the Real in Laclau's Theory: Antagonism, Dislocation, and Heterogeneity. *Filozofski vestnik*, Vol. 32, No. 2. 47–67.

Dahrendorf, Ralf (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat.

Feleky Gábor (1998): *A fehérgallérosoktól az új középosztályig*. Szeged, JATE Press.

Glynos, Jason–Yannis Stavrakakis (2004): Encounters of the real kind. In Simon Critchley– Oliver Marchart (eds.): *Laclau: A Critical Reader*. New York, Routledge. 201–216.

⁶⁷ Szabó 2022.

⁶⁸ Howarth és Stavrakakis 2000.

⁶⁹ Például Glynos és Howarth 2007, Martilla 2015.

Glynos, Jason–David Howarth (2007): *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. Routledge. DOI:<https://doi.org/10.4324/9780203934753>

Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat

Horváth Szilvia (2023): *Konfliktus és politika. Egy agonizmuselmélet keretei*. Budapest, L'Harmattan.

Howarth, David (2000): *Discourse*. Milton Keynes, Open University Press.

Howarth, David (2015): Introduction. Discourse, hegemony and populism: Ernesto Laclau's political theory. In Ernesto Laclau: *Post-Marxism, populism, and critique*. London–New York, Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203762288>

Howarth, David–Yannis Stavrakakis (2000): Introducing discourse theory and political analysis. In David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (eds.): *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies and social changes*. Manchester–New York, Manchester University Press. 1–23.

Jørgensen, Marianne–Louise Phillips (2002): *Discourse analysis as theory and method*. London, Sage. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781849208871>

Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus*. Budapest, Napvilág.

Kiss Viktor–Kérékgyártó Ágnes (2019): A politika visszatérése? Chantal Mouffe és a baloldali populizmus. *Kellék*, Vol. 61. 173–190.

Laclau, Ernesto (1977): *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*. London, NLB.

Laclau, Ernesto (1990): *New Reflections on The Revolution of Our Time*. London, Verso.

Laclau, Ernesto (1996): *Emancipation(s)*. London, Verso.

Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro.

Laclau, Ernesto (2014): *The Rhetorical Foundations of Society*. London, Verso.

Laclau, Ernesto (2015): *Post-Marxism, populism, and critique*. (Edited and introduced by David Howarth). London–New York, Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203762288>

Laclau, Ernesto (2019): Populizmus: mit fed a név? *Kellék*, Vol. 61: 53–68.

Laclau, Ernesto–Chantal Mouffe (2001 [1985]): *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. (2nd edition) London, Verso.

Marttila, Thomas (2015): *Post-Foundational Discourse Analysis. From Political Difference to Empirical Research*. Palgrave Macmillan.
DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137538406>

Mouffe, Chantal (1993): *The Return of the Political*. London, Verso.

Olay Csaba–Ullmann Tamás (2011): *Kontinentális filozófia a XX. században*. Budapest, L'Harmattan.

Saussure, Ferdinand de (1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Gondolat.

Stavrakakis, Yannis–Antonis Galanopoulos (2018): Ernesto Laclau and Communication Studies. Oxford Research Encyclopedia of Communication.
DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.590>

Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris.

Szabó Márton (2022): Ernesto Laclau: Politikai diskurzuselmélet és kutatás. In. *Társadalompoétika II. Nyelvészet*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó. 411–426. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634549697>

Torring, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe, and Žižek*. Oxford, Blackwell.

Torring, Jacob (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe féle posztstrukturalizmus. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 13, No. 4. 149–153.

Touraine, Alain (1977): *The self-production of society*. Chicago–London, University of Chicago Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2577381>

Žižek, Slavoj (1990): Beyond discourse-analysis. In Ernesto Laclau: *New Reflections on The Revolution of Our Time*. London, Verso. 249–260.